

सत्यशोधकी कथात्मक साहित्यातील कृषीजीवनाचे चित्रण

डॉ. पल्लवी कोडक

वालचंद कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड सायन्स
तळमावले.

डॉ. स्वप्निल बुचडे

काकासाहेब चव्हाण महाविद्यालय, सोलापूर.

सत्यशोधक साहित्याची प्रेरणा लोकांची दुःख मुक्ती करणे, त्यांना सत्यज्ञान देणे ही होती. या साहित्याच्या लेखनाचा केंद्रबिंदू शेतकरी, स्त्रियां, अस्पृश्य, कष्टकरी वर्ग हा होता. या वर्गाची उन्नती व्हावी, सुधारणा व्हावी या प्रकारची मांडणी सत्यशोधक कथात्मक साहित्यातून झाली. ग्रामीण भागातील शेतकरी व कारागीर वर्ग यांच्या दैन्याची व शोषणाची मीमांसा करून या दैन्याची व शोषणाची कारणे ब्राह्मणी वर्चस्वात व नेतृत्वात आहेत हे ओळखून या साहित्याद्वारे समाजप्रबोधन घडवून आणायला सुरुवात झाली. ग्रामीण शेतकऱ्यांचेच नव्हे तर सर्व ग्रामीण समाजाचे धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक शोषण कसे होत होते यावर या साहित्याने प्रकाश टाकला. स्त्रियां, शेतकरी, अस्पृश्य या वर्गातील लोकांना ब्राह्मणी धर्माच्या मानसिक, आर्थिक, धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त करणे हे सत्यशोधक कथात्मक साहित्याचे उद्दिष्ट ठरले.

बळीबा पाटील या कादंबरीमध्ये खेडेगाव, गावाची रचना, शेती, व्यवसाय, लोकजीवन, सण-उत्सव, रितीरिवाज इत्यादीचे वर्णन भालेकरांनी केले आहे. एकच हुण्णरी एके ठिकाणी थोडक्या वस्तीने राहतात. त्यासच खेडेगाव म्हणतात. त्यातील राहणाऱ्यास खेड्यातील मनुष्य असे आपण म्हणत असतो. अशी खेड्याची व तेथील माणसांची व्याख्या केली आहे. खेड्यातील माणसाच्या वेशभूषांविषयी ते लिहितात, *डोकीस लहानसे पुष्कळ वर्षांचे मळके स्वदेशीय कापसाच्या सुताने स्वदेशीय ओबडधोबड जाळे विणलेले असते. अंगात बंडी किंवा अंगरखा, धोतर, मेंढराच्या लोकरांचे घोंगडे.* (कृष्णराव भालेकर : ६२) खेड्यातील लोकांच्या अशा वेशभूषेची कारणेही भालेकर सांगतात. चिखल मातीत उठणे-बसणे, त्यातच राबणे, शेतात उघडयावर, थंडीवाऱ्यात, ऊनपावसात इत्यादी ग्रामीण माणसाला ओबडधोबड कामे करावी लागतात. कामे करताना वेगळे व रात्री झोपताना वेगळे कपडे वापरीत नाहीत. यासारख्या गोष्टीमुळे जास्तीत जास्त दिवस टिकणारे स्वस्त व मजबूत कपडे लोक वापरतात. त्यांना धुवट, दुपेटी सफाईदार, नाजूक कपडे मिळत नाहीत. खेड्यातील व्यवसाय व दारिद्र्य याला कारणीभूत आहे हे भालेकरांना स्पष्ट करावयाचे आहे.

खेड्यातील शेतकऱ्यांचा शेती हाच मुख्य व्यवसाय असल्याने शेतातील पिके, ऋतुमानानुसारची कामे यांचे वास्तवदर्शी वर्णनही भालेकर करतात. ते पाहण्यासारखे आहे. शेतावरच पोट अवलंबून असल्याने लोक मोठ्या काळजीने शेते पेरतात. पेरणीची वेळ गेली तर पदरात पीक पडणार नाही. यामुळे अनेक प्रकारची दुःखे व त्रास सोसून वापशावर शेतीची पेरणी करतात. भारतीय शेती निसर्गावर अवलंबून आहे. पाऊस पडला तर तण, पाखरे व रोगापासून पिकांचे रक्षण करतात. हिवाळ्याची ही पिके काढून त्याजागी दुबार, गहू, हरभरा, शाळू इत्यादी पिके शेतकरी घेतात. ऋतुमानानुसार भालेकर शेतातील पिकांचे वर्णन करतात.

शेतात राबणाऱ्या, काबाडकष्ट करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या खाण्यापिण्याचे बारकाईने व तपशीलवार वर्णन भालेकर करतात. शेतकरी लोक भरपूर कष्टाची कामे करीत असले तरी जेवण मात्र चांगले किंवा सकस अन्नाचे मिळत नाही. *स्वयंपाक तो काय? कण्या भरडून त्यावर गाई म्हशीचे ताक दूध...तेथे कोठून पक्कवान्नाचे प्रकार.* (कृष्णराव भालेकर : ६०-६१) असे भूक मारण्यापुरते निष्कृष्ट जेवण. शेतकऱ्याला अठरा विश्व दारिद्र्य पाचवीला पुजलेले. *घरात सगळी लाकडी किंवा खापरी भांडी, त्यामुळे घरातील सामानास तर जपावेच लागत नाही.* (कृष्णराव भालेकर : ६१)

शेतकऱ्याबरोबर त्यांच्या स्त्रियांही दिवसभर शेतात कामे करतात. लहान मुलांना अफूची गोळी देऊन आऊत हाकणे, गाडी ओढणे, विहिरीतून मोटा काढणे, गुरे राखणे, शेतातील मोठमोठी ओझी वाहणे यासारखी शेतातील विविध प्रकारचे काम करतात. दारिद्र्यामुळे दागदागिने व नटणे-थटणे त्यांच्या आयुष्यात कोठून येणार? एकदोन रुपयाचे दागिने म्हणजे मोठी मातबरीण बाई! खेड्यातील स्त्रीजीवनाची वास्तव स्थिती भालेकरांनी सांगितली आहे. शेतकऱ्यांची मुले एकत्र येऊन गुरे चारणे, मळयात पाणी भरणे, राखण करणे, आऊत धरणे वगैरे लहानसहान कामाचा अभ्यास बालवयातच करतात. त्यांचे जेवण म्हणजे बाजरी, ज्वारी किंवा नाचणीची भाकरी त्यावर दोन-तीन कांदे म्हणजे झाले. याप्रमाणे ग्रामीण जीवनाचे चित्रण भालेकर अचूक पद्धतीने करतात.

खेडयातील लोकांमध्ये शिक्षणाचा अभाव असल्याने त्यांच्या मनावर धार्मिकतेचा पगडा जास्त प्रमाणात आढळतो. रितीरिवाज, सण, उत्सव या बाबतीत गावातील लोकांमध्ये पुष्कळ चाली पडलेल्या असतात. या रूढी परंपराची जपणूक करताना खेडेगावातील व्यक्ती आढळतात. खेडयातील रितीरिवाज, सणवार तसेच अंधश्रद्धा यांचे वर्णनही बळीबा पाटील कादंबरीत येते. काबाडकष्टाने शिणलेल्या व दारिद्र्यात पिचून गेलेल्या ग्रामीण माणसाच्या वाटयाला सुखाचे येणारे क्षण कमीच असतात. त्यामुळे रितीरिवाजामधूनही फारसे सुख नसते. शहरातील लोकांप्रमाणे यांना आनंदाचे क्षण येत नाहीत. पोळा, शिराळशेट, शिमगा, दसरा या सणाम ते आपआपल्या जनावरास धुतात. त्यांची गावातून मिरवणूक काढतात. पोळी गुळवणी करून खातात. शिराळशेटाच्या वेळी मातीचा शिराळशेट करून त्याला मिरवत नेऊन बुडवितात. गावातील देवाचा उत्सव आनंदाचा व सुखाचा असतो. शेतात पिके चांगली यावीत म्हणून देवाला नवस बोलतात. जादू, मंत्र, थोतांडास खूप भितात. आपल्या मुलांची लग्ने लहानपणीच व खर्चीक करतात. ब्राह्मणांना दान दिल्याने संसारात बरकत येते अशी त्यांची भोळीभाबडी समजूत आहे. अशाप्रकारे खेडेगावातील रूढी-परंपरा, श्रद्धा-अंधश्रद्धांचे चित्रण कृष्णराव भालेकरांनी केले आहे.

अज्ञानामुळे समाज अंधश्रद्धेचे आगर बनतो. त्यामुळे त्याची विचारशक्ती व विवेकशक्ती नष्ट होते. अंधश्रद्धेमुळे मानव देवदैवतांना प्रसन्न करण्यासाठी अनिष्ट रूढीच्या आहारी जातो याचे चित्रण होळीची पोळी कादंबरीत येते. या कादंबरीतील आनंदराव पाटील पारंपरिक विचारसरणीचे आहेत. ते धर्मभोळे असल्याने श्रद्धा-अंधश्रद्धेचा पगडा फार मोठा त्यांच्या मनावर जाणवतो. ते कुठलीही गोष्ट पाहण्यासाठी भटजीकडे धाव घेत असत. आपली सून घरातून एकाकी नाहीशी झाल्याची समजताच आनंदराव पाटील भटजीस म्हणतात,

भिकंभटजी

जी पाटील

खाली बसा, पचांग आणल का?

होय-आणलं

काल आमची सून कुठे गेली त्याचा पत्ता नाही. पहा बरे कोणत्या दिशेला गेली ते (मुकुंदराव पाटील : १९१०-१२ : प्रकरण ३) या प्रमाणे श्रद्धा अंधश्रद्धेचा पगडा व्यक्तीच्या मनावर कसा बिंबला आहे याचे चित्रण कादंबरीत येते. अंधरूढीमुळे समाजाच्या उन्नतीला येणारे अडथळे, व्यक्तिविकासाला पडणाऱ्या मर्यादा व समाज जीवनाला आलेली अवकळा याचे दर्शन विविध प्रसंगातून चित्ताकर्षकपणे मांडले आहे.

बळीबा पाटील या कादंबरीमध्ये मोरोपंत कुलकर्णी गावातील दहापाच अज्ञानी भोळ्या लोकाना आपल्या कर्जाच्या वजनाने ताब्यात घेऊन बळीबास पुष्कळ त्रास देत असे. हे कुलकर्णी लोक दूरच्या दूरून मोठ्या हिकमतीने कज्जे लावीत असतात आणि आपण निराळे राहतात. शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचा व भाबडेपणाचा जर कुणी सर्वात जास्त फायदा घेत असेल तर तो कुलकर्णी घेत असे. तो जणू गावातील सूत्रधारच असतो. तो गावात एखाद्या सुभेदाराप्रमाणे किंवा जनरलप्रमाणे वागतो. गावातील लोकांना धाकात ठेवतो. हे कुलकर्णी लोक खेडयातील अज्ञान व भोळ्या लोकांस आपल्या जाणव्याच्या अधिकाराने वर कलम चतुरार्दीने इतके हात हाणलेले असतात की, त्याला सर्व गावाचा राज्याधिकारच जणू देऊन ठेवलेला आहे. कुलकर्णीच्या मर्जीप्रमाणे गावातील लोक न वागतील तर त्यास गाव सोडून द्यावा लागेल अशी त्यांची समज होऊन ते कुलकर्ण्याची मसलत बिलकुल उल्लंघित नाहीत. (कृष्णराव भालेकर : ६४) गावातील लोकांचे लेख कुलकर्ण्यानेच लिहावेत. ते आपली खंडणी घेतल्याशिवाय लिहितच नसतात. याप्रमाणे कुलकर्ण्याच्या पुष्कळ नाना करामती या कादंबरीमध्ये आल्या आहेत. त्याचबरोबर खेडयातील माणसाची ब्राह्मणांकडून जी लूट होते त्याबद्दलही वर्णन आले आहे. कोणतेही धान्य किंवा माल झाला म्हणजे त्यातून थोडा तरी ब्राह्मणास द्यावा लागतो. आणि तो माल उपयोगाचा असला पाहिजे. यामुळे संसारात भरभराट येते अशी त्या भोळ्या-भाबड्या माणसांची समजूत करून ठेवलेली आढळते.

बळीबा पाटील या शीर्षकामधून शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधित्व करणारा असा आदर्श पाटील रेखाटला आहे. ईडापिडा टळो बळीचे राज्य येवो कारण भारतातील बळीराजांची राज्यव्यवस्था ही आदर्श समजली जात होती. त्याकाळची प्रजा सुखा-समाधानाने, आनंदाने जीवन जगत होती. कृष्णराव भालेकरांनी या शीर्षकामधून बळीची राज्यव्यवस्था पुन्हा एकदा निर्माण व्हावी असे सूचित केले आहे. बळीराजा हा एक शोकात्म नायक आहे. कारण या बळीला वामनाने पाताळात गाडले (बळी दिले) किंबहुना फुले बळी हे केवळ एकाच व्यक्तीचे विशेषनाम म्हणून वापरत नाहीत. तर ते प्रस्थापित आक्रमकांच्या, जुलमींच्या अन्यायाला विरोध करणाऱ्या (व त्यासाठी आत्मसर्पणही

करणाच्या ?) न्यायीपणाला लागू होणारे बिरूद म्हणूनही वापरतात. (गोखले, प्रदीप : २००० : ७१) म्हणजेच बळी हा शेतकऱ्याचा राजा आहे. अन्याय व अत्याचार करण्याच्या प्रवृत्तीला विरोध करतो. सर्व प्रजेला न्यायाने व सन्मानाने वागवणारा आदर्श बळीराजा इथे बळीबा पाटील कादंबरीच्या माध्यमातून भालेकर उभा करतात. त्यामुळे हे शीर्षक कादंबरीला योग्य व अर्थपूर्ण वाटते.

सत्यशोधक कथात्मक साहित्यात गरीब शेतकऱ्यांचे शोषण सावकार, पाटील, ब्राह्मण कसे करतात याचे चित्रण येते. शेट-सावकार हे खेडेगावातील अज्ञानी व गरीब शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण कशाप्रकारे करतात याचे विदारक दर्शन घडवले आहे. कर्जाच्या हिशेबात घोटाळे करून कुळांना भिकेस लावून त्यांचे शेतमळे, घर-दार ताब्यात घेऊन त्यांचा नानाप्रकारे छळ कसा करतात याचे चित्रण तोबा तोबा या कादंबरीतून मुकुंदराव पाटील यांनी केले आहे. या कादंबरीमध्ये दौलताबाद येथील करमखाँ हा मुस्लिम पेंढारी आहे. तो स्वभावाने क्रूर असल्याने कुळास भयंकर त्रास देत असे. तोबा तोबा! या कादंबरीतील करीमखाँ कुळास कसे छळतो पुढीलप्रमाणे, आज आपली पाट चांगली मऊ होणार हे कुळास पक्के समजून चुकले होते. कारण तो कुळांना घरात नेऊन, नोंकराच्या हातून कसा बेदम मार देतो हे सर्वास माहित होते! त्याच्या या दराऱ्याने कुळाकडून व्याज अगदी वेळेवर वसूल होत असे! पण करजवंतास अक्कल नसते या न्यायाने, काही गरजू लोक करीमखाँचे ते फटकारे पत्करले, पण पैशाच्या अडचणीची टोंचणी नको असे म्हणून त्याजपासून कर्ज काढतच होते. (मुकुंदराव पाटील : १९२४ - २७ : १८) गरीब, अज्ञानी लोकांचे आर्थिक शोषण कसे होते हे यावरून दिसून येते. हा पेंढारी कुळास कसे वाईट प्रकारे छळतो याचे चित्रण कादंबरीत आले आहे.

नाकाचा मळा, खबुराव, पवळा बोकड, येसूचा केसू, हरड्याचा धर्मप्रदीप या कथामध्ये पाटील, कुलकर्णी, धनजी दिवाणजी, सावकार, मुन्सफ अधिकारी गावातील गरीब शेतकऱ्यांची कशी फसवणूक करतात याचे वास्तव चित्रण या कथामध्ये आले आहे. उदा. येसूचा केसू या कथेत मुन्सफ अधिकाऱ्याने येसूस कोर्टात हजर राहण्याची चुकीची तारीख दिल्याने हजर न राहिल्याबद्दल एकतर्फी निकाल देऊन त्याची जमीन हडप केली जाते. गरीब शेतकऱ्यांच्या जमिनी गिळंकृत करणाऱ्या शेटजीचे त्याला मदत करणाऱ्या मुन्सफ अधिकाऱ्याचे संक्षिप्त चित्रण ही कथा टिपते. हरड्याचा धर्मप्रदीप मधील महदबा हा गरीब कुणबी असतो. तो मुन्सफ रावसाहेब भुंगे यांना चांदमल शेठने आपली जमीन कशी हडप केली याची हक्कीकत सांगतो. त्यांच्याजवळून मी चारशे रुपये कर्ज घेतलं अन् त्याला माझं शेत शर्तीन खरेदी दिलं. चार वर्षात त्याला तीनसे रुपये याज भरलं. यंदा समदे रुपये मागू लागला. जवळ कवडीवी नाई. दोन वर्सदम धर म्हनलं. पन त्यानं फियदि केली. आमच्या गावचा वकील दिला. बिचाऱ्यानं दोनच रुपये घेतले मी तारखीला गेलो तवा वकिल म्हणाला, कालची तारीख होती आज कशाला आलास एकतर्फी निकाल झाला. (सं. अरूण शिंदे : २००९ : ४८) शेतकरी अशिक्षित, अडाणी असल्याने त्याच्या अज्ञानाचा फायदा कसा घेतला जातो. गरीब शेतकऱ्यांच्या जमिनी फसवणूक करून सावकार, मुन्सफ अधिकारी, धनजी दिवाणजी कशा पद्धतीने हडप करतात याचे लक्षवेधी चित्रण कथेत येते.

शेती ही सर्वस्वी पाऊसावर अवलंबून असते. पाऊस वेळेवर पडला तरच शेतकऱ्याला चांगले दिवस येतात. शेतकऱ्यांच्या दुःखाचे मुख्य कारण म्हणजे दुष्काळ. दुष्काळाच्या खाईत सापडलेल्या शेतकऱ्यांचे अपार दुःख नाकाचा मळा कथेत आले आहे. या कथेमधील कोंडाजी पाटील हा शेतकरी आहे. यावर्षी पाऊस पडला नाही म्हणून त्याचे पीक जळाले आहे. शेतीसाठी कर्जाऊ रक्कम रूपचंद मारवाडयाकडून घेतलेली दिऊ शकत नाही. पाटलाच्या गरिबीविषयी वाड्याचे वर्णन वाडा चौसोपी मोठा खरा, पण सगळा कललेला, मोडकळीस आलेला, त्याचा एक खांब ओळंब्यात उभा असेल तर शपथ! पाटलाच्या झुकलेल्या वैभवाचे जणू ते चित्रच होते! दोन्हीकडील एकेक खण पडलेल्या ओसरीवर पाटलाने चवळे अंथरले, त्या चवळ्यासही एक मोठे ठिगळ दिलेले होते. जणू त्या पडक्या वाड्याची आठा राखण्यासाठी चवळ्याने तोंडावर पहाटाच बांधून घेतला होता. (सं. अरूण शिंदे, : २००९ : ०१) या वर्णनातून कर्जबाजारीमुळे खचून गेलेल्या कोंडाजी पाटिल यांच्या दारिद्र्याचे व मोडकळीस आलेल्या वैभवाचे चित्रण अलंकृत भाषेत आले आहे. शेतकऱ्यांच्या वाड्यावरून त्याची परिस्थिती समजण्यास मदत होते.

कादंबरीतील पात्रे सामाजिक परिस्थितीविरुद्ध विद्रोह करणारी आहेत. नाकाचा मळा कथेतील रूपेगावचे सावकार गावच्या पाटील व तलाठ्यांशी संगनमत होऊन सरकारी दफ्तरात शेतीच्या गहाण खताएवजी शेतीच्या खरेदी खताची नोंद करून घेतो. सावकाराने आपली शेती गिळंकृत केल्याची वार्ता कोंडाजी पाटील यास समजताच तो गतप्राण होतो. त्याचा मुलगा जयराम संतापाच्या भरात सावकारचे नाक कापतो. उदा. कर्जनिवारण कायद्याचा

व्यावहारिक उपयोग कसा करून घ्यावा हे मी आज इथं सर्वांना दाखविणार आहे. अनेकांच्या हितासाठी एकानं हानी सोसणं आवश्यक आहे. अहिंसा देखील मला मान्य आहे. जयरामांचे एवढे वाक्य पुरे होते तोच त्याने खिशांतला चाकू बाहेर काढून तात्यासाहेबांचे नाक चटकन कापून घेतले. (सं. अरूण शिंदे : २००९ : ८) याप्रमाणे जयराम न्याय मिळवण्यासाठी प्रास्थापित परिस्थितीविरुद्ध विद्रोह करतो. अन्याय होत असेल तर त्याला प्रतिकार हा केलाच पाहिजे कोणीतरी पुढाकार घेणे गरजेचे आहे याची वस्तुनिष्ठ मांडणी या कथेत येते.

शेतकरी समाज हा अशिक्षित असल्यामुळे अंधश्रद्धा बनला आहे. पंचाग, ज्योतिष यावर विश्वास ठेवल्यामुळे त्याचे आर्थिक नुकसान होऊन त्याची दयनीय अवस्था कशी झाली आहे याचे चित्रण काही कथातून आले आहे. पंचाग, मुहूर्त, दिशा पाहण्यासाठी अन्य कोणत्याही कारणासाठी भटजीकडे धाव घेण्याची गरीब, अडाणी शेतकऱ्यांच्या प्रवृत्तीवर लेखकाने प्रहार केला आहे. त्यातून त्यांचे नुकसान कसे होते यावर प्रकाश टाकला आहे. संतती प्राप्तीसाठी नवस बोलणे, तो फेडण्यासाठी ब्राह्मण भोजने, अभिषेक, दक्षिणा, अंधश्रद्धांना बळी पडण्याची वृत्ती, अंतिमतः होणारे नुकसान याचे चित्रण भोलाजीची यात्रा कथेत आले आहे.

लोक अज्ञानी, गरीब असल्याने त्यांच्या मनावर अंधश्रद्धेचा जास्त पगडा असतो. नवस या कथेतील बाळू भटजीपुढे खोबऱ्याची वाटी, सच्चा आणा आणि पाने असे ठेवतो व हात जोडून म्हणतो, देवबापा काल काय गडांत पाडला (सूर्य मावळता) माझी म्हैस चुकली तीच दुसर येतं (दोनदा व्याली) झाली. लजी नाई देवा, नीट नीट बघा! हात जोडतो. (सं. अरूण शिंदे : २००९ : २८) याप्रमाणे धार्मिक अंधश्रद्धेचा पगडा व्यक्तीच्या मनावर असलेला जाणवतो. मुहूर्तार्ण म्हैस मारली या कथेतील सद्दुबा कारभारी अगदी साधा आणि भोळा माणूस आहे. नेहमीप्रमाणे सकाळी अंधोळ करतो. कांदे भरल्यावर मेथीवर पाणी सोडण्यास मुलास सांगितले जाते. उद्या सोमवार आहे. तर शिवराम भटास पावशेर तूप नेऊन देण्यास सांगतो. कारण श्रावणमासात प्रत्येक सोमवारी पावशेर तूप शिवराम भटास द्यायचे असा सद्दुबाचा प्रघात होता. असो सर्व व्यवस्था लावल्यावर सद्दुबा शिवराम भटाने सांगितल्याप्रमाणे बोरीच्या झाडाच्या सावलीचा मुहूर्त पाहात बसला सद्दुबाला लिहिता वाचता येत नव्हते. तेव्हा शिवराम भटाने घटकाकडे पाहून बोरीच्या झाडाखाली रेष ओढून मुहूर्ताची खूण करून दिली होती. त्या खुणेवर झाडाची सावली आली की टांग मारून गावास निघावे असे शिवराम भटजीने फार काळजीने सद्दुबास सांगितले. (सं. अरूण शिंदे : २००९ : ७४) याप्रमाणे अंधश्रद्धेच्या पगड्याने झपाटलेल्या व्यक्ती कथेमध्ये आढळतात. लोकांच्या श्रद्धा, अंधश्रद्धा, अज्ञान, विश्वास, असुरक्षितता, आगतिकता याचा गैरफायदा घेऊन फसविणारे बुवा, महाराज, भटजी वगैरे अंतरंग या कथामध्ये उलघडून दाखवले आहे.

सावकारांच्या कर्जांमुळे उद्ध्वस्त झालेले शेतकरी कुटुंब, सावकारांनी कर्ज देताना गहाणखता ऐवजी खरेदीखत करून निरक्षर शेतकऱ्यांची केलेली फसवणूक, कर्ज वसुलीची अमानुष पद्धत, निर्दयी सावकाराचे, राजकीय नेत्याबरोबरील संबंध, शेतीवरील संकटे, शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य, कोर्टांमध्ये फिर्दाद करून जमिनी ताब्यात घेण्याची पद्धत, खचलेल्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या इत्यादी विषयाशी निगडित आशय नाकाचा मळा कथेमध्ये आला आहे. खाबुराव या कथेत एका म्हातारीचे चारशे रूपयासाठी शेत गहाण करून घेणारा धनजी दिवाणजी व ते सोडवण्यासाठी प्रयत्न करणारा साधुराव असे थोडक्यात कथानक आहे. पुढे या कथानकाबरोबरच स्वाभिमान हरविलेल्या तसेच मित्र व गावकरी यांच्या विश्वासास अपात्र ठरलेल्या साधुराव या सामान्य व्यक्तीचे सत्ता-संपत्तीमुळे खबुराव होणे याचे मार्मिक चित्रण लेखक करतो. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण करणारा सावकार तसेच पाटील, तलाठी, मुन्सफ, फौजदार, मामलेदार हे सरकारी अधिकारी त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन पिळवणूक व शोषण कसे करतात याचे वास्तववादी चित्रण हुरड्याचा धर्मप्रदीप या कथेतून केले आहे. गरीब शेतकऱ्यांच्या जमिनी गिळंकृत करणाऱ्या सावकाराचे व त्याला मदत करणाऱ्या भ्रष्ट न्यायाधीशाचे वास्तववादी चित्रण या कथेत आले आहे. पावळा बोकड मध्ये गरीब शेतकऱ्यांच्या जीवावर महाराजांचे स्वागत करणाऱ्या अधिकाऱ्यांचा उर्मटपणा व अरेरावीपणा आणि त्यामुळे गरीब शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण करणारा सावकार जसा महत्त्वाचा आहे. त्याप्रमाणे इतर अधिकारीही त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन पिळवणूक व शोषण कसे करतात याचे वास्तववादी रेखाटन मुकुंदराव पाटील यांची कथा करते. येसूचा केसू या कथेत गरीब शेतकऱ्यांच्या जमिनी गिळंकृत करणाऱ्या शेटजीचे त्याला मदत करणाऱ्या मुन्सफ अधिकाऱ्याचे संक्षिप्त चित्रण आले आहे.

अंधश्रद्धा, बुवाबाजी, स्वार्थी पुरोहित यांच्याकडून होणारी शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था मुकुंदराव पाटील यांनी आपल्या कथातून चित्रित केली आहे. सावकारांनी पिळलेला, सरकारी अधिकाऱ्यांनी झोडपलेला, गरीब, असहाय्य शेतकरी, पोथ्या पुराणे, देवदेवता, रूढी, परंपरा कर्मकांड, अंधश्रद्धा, बुवाबाजी भटजी यांच्या आहारी जातो.

धर्मव्यवस्थेने लादलेल्या मानसिक गुलामगिरीच्या व धर्मावर उपजिवीका करणाऱ्या भटजीच्या आहारी कसा जातो. देवा धर्माच्या नावाखाली होणारे शोषण हा विषय रक्ताची गुळवणी, गोमटा साधू, वाया गेलेले शहाणे, गाईची ग्रहदशा, मुहूर्ताने म्हैस मारली, भोलाजीची यात्रा, नवस, गोऱ्या कुंभाराचे गाढव या कथामध्ये आला आहे. गरीब, वंचित कष्टकऱ्यांच्या माणूस म्हणून असणाऱ्या अस्तित्वाची दखल ही न घेता त्यांच्या दुःखाच्या आगतिकतेचा फायदा घेणारी प्रस्थापित शोषणकारी मनोवृत्ती व त्यामध्ये गरिबांचा जाणारा बळी याचे प्रतिनिधिक चित्रण एका पत्रासाठी या कथेत येते. स्वतःच्या अंगावर आलेले संकट दूर करू शकत नाहीत ते सर्वसामान्य माणसाच संकट कसे दूर करणार हा मूलभूत प्रश्न दिव्य-दृष्टी कथेतून मांडला आहे. कर्मठ सनातनी धर्ममार्तंडाच्या संकुचीत धर्म समजुतीमुळे हिंदू धर्माची अवस्था कशी शोचनीय झाली असून त्याची परिणती अस्पृश्याच्या धर्मांतरात होऊ लागली आहे. म्हणून अस्पृश्यांना जवळ घेतल्याशिवाय हा प्रश्न सुटणार नाही याची जाणीव मुकुंदराव पाटील यांनी श्रीराम जन्माचा सोहळा या कथेतून करून दिली आहे. भक्ती फुगडीच्या नावाखाली अज्ञान मुलींना फूस लावून अनितीच्या मार्गास लावणाऱ्या महाराजाचे चित्रण भक्तीची फुगडी या कथेतून आले आहे. भोळ्या भाबड्या भक्तांना देवा-धर्माच्या नावाखाली भुलवून संपत्ती हडप करणाऱ्या दत्तमहाराजांची कहाणी दत्त महाराज कथेतून येते. आपल्या स्वार्थासाठी भट-भिक्षुक वार्ड कृत्य करण्यास कसे प्रवृत्त होतात या दृष्यकृत्यावर मुहूर्तचे फळ कथेतून लेखकाने प्रहार केला आहे. या प्रकारे धार्मिक जीवनाचे चित्रण करणारी सत्यशोधक कथा विविध आशयसूत्रे घेऊन प्रकटते.

निष्कर्ष :

- बळीबा पाटील ही मराठी साहित्यातील पहिली ग्रामीण कादंबरी ठरते. समताधिष्ठित, धर्मनिरपेक्ष समाजव्यवस्था प्रस्थापित व्हावी असे सूचित करते. धर्म, नीती, समाज, राजकारण, स्त्रीपुरुष समता याविषयी चर्चा केल्याने प्रस्तुत कादंबरीला सत्यशोधक आशयाची चौकट प्राप्त झाली आहे.
- सुशिक्षित तरुणांनी खेड्यात जाऊन शेतकऱ्यांच्या उद्वारासाठी प्रयत्न करणे हा महत्त्वाचा विषय राष्ट्रीय तारूप्य कादंबरीतून हाताळला आहे. पुस्तकी ज्ञानाबरोबर व्यावहारिक ज्ञानही असले पाहिजे त्याचा वास्तविक जीवनात उपयोग करून घेता आला पाहिजे हे महत्त्वाचे आशयसूत्र कादंबरीतून व्यक्त होते.
- ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांच्या आर्थिक पिळवणूकीचे व शोषणाचे वास्तववादी चित्रण मुकुंदराव पाटलांची कथा करते.
- लोकांच्या अज्ञानाचा व अंधविश्वासाचा फायदा धूर्त लोक कसे घेतात याचे नेमके दर्शन या कथामधून घडते. भटजीकडे पंचांग पाहणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या अंधविश्वासाचाही उल्लेख या कथा करतात. नवस ही सर्वसामान्य माणसांना लुबाडणारी प्रथा असून त्यापासून कटाक्षाने दूर राहण्याचा विचार या कथामध्ये मांडला आहे.
- ग्रामीण भगातील व्यक्ती हा मुकुंदराव पाटील यांच्या जिवाळ्याचा विषय असल्यामुळे त्यांच्या कथांतून शेतकरी, सावकार, पाटील, कुलकर्णी, भटजी, बुवा, महाराज, पुढारी, देशभक्त, स्त्रियां आदी समाजातील माणसांची अनेक रूपे दृष्टीस पडतात.
- सावकार, भ्रष्ट अधिकारी यांच्या असहाय्य जाचाबरोबर रुढी व परंपरागत सामाजिक चालीरिती व प्रतिष्ठा सोडल्याशिवाय शेतकऱ्यांची उन्नती होणार नाही. म्हणूनच शेतकरी समाजाच्या परंपरागत चालीरितीवर व अज्ञानावर सत्यशोधक लेखकांनी आपल्या साहित्यातून हल्ला चढविला आहे.
- शेतकरी समाज हा अशिक्षित असल्यामुळे अंधश्रद्धे बनला आहे. पंचांग, ज्योतिष यावर विश्वास ठेवल्यामुळे त्याचे आर्थिक नुकसान होऊन त्याची दयनीय अवस्था झाली आहे. पंचांग, मुहूर्त, दिशा पाहण्यासाठी अन्य कोणत्याही कारणासाठी भटजीकडे धाव घेण्याच्या गरीब, अडाणी शेतकऱ्यांच्या प्रवृत्तीवर लेखकाने प्रहार केला आहे. त्यातून त्याचे नुकसान कसे होते यावर प्रकाश टाकला आहे.

संदर्भग्रंथ :

- १ रायकर, सीताराम (सं.) कृष्णराव भालेकर समग्र वाङ्मय महात्मा फुले समता प्रतिष्ठान पुणे प्रथमावृत्ती.
- २ पाटील, मुकुंदराव १९१०-१९१२ होळीची पोळी तरवडी, दीनमित्र प्रेस.
- ३ गोखले, प्रदीप २००० एकोणिसाव्या शतकातील दोन विचार द्वंद्वे, आधुनिकता आणि परंपरा एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, पुणे, प्रतिमा प्रकाशन.
- ४ पाटील, मुकुंदराव १९२४-१९२७ तोबा तोबा! तरवडी दीनमित्र प्रेस.
- ५ शिंदे, अरूण(सं.) २००९ मुकुंदराव पाटील यांच्या निवडक कथा दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील स्मारक समिती तरवडी, प्रथमावृत्ती.